ISSN:2828-6235
Impact factor:13.77

International Journal of Literature and Language Studies(IJLLS)

РОАЛЬД ДАЛЬ ЭРТАКЛАРИДА СЎЗ ЎЙИНИ ТАРЖИМАЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Rajabboyev Zohid
BXU таянч докторанти

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.23638193

Аннотация: Мақолада инглиз болалар адабиётининг машҳур вакили Роальд Даль асарларида учрайдиган сўз ўйинининг лингвистик хусусиятлари ҳамда уларни ўзбек тилига ўгиришда юзага келадиган таржимавий муаммолар таҳлил қилинади. Сўз ўйинининг омонимия, кўп маънолилик, неологизм, сўзларни қориштириш, товуш такрори ва атайин бузилган нутқ каби турлари ажратилади. «The BFG» асаридаги Gobblefunk деб аталувчи ижодий нутқ намунаси асосида маъно, товуш, кулги ва қаҳрамон нутқининг ўзига хослигини бир вақтда сақлаш имкониятлари кўриб чиқилади. Мақоладаги ўзбекча вариантлар нашр қилинган таржимадан олинган иқтибослар эмас, балки таҳлил мақсадида таклиф этилган ишчи муқобиллардир; муайян нашр билан қиёслаш учун таржимон ва нашр маълумотлари асосида алоҳида матний текширув талаб этилади.

Калит сўзлар: Роальд Даль, сўз ўйини, болалар адабиёти, бадиий таржима, неологизм, таржимавий компенсация, юмор, Gobblefunk.

Кириш

Бадиий таржимада сўзнинг луғавий маъносини етказиш муҳим бўлса-да, айрим матнларда маънонинг ўзи асар таъсирини тўлиқ ифодаламайди. Муаллиф товуш, шакл, кўп маънолилик ёки кутилмаган сўз бирикмаларидан фойдаланиб, ўқувчида кулги, ҳайрат ва эстетик завқ уйғотади. Бундай ҳолатда таржимон фақат «нима айтилгани»ни эмас, балки «қандай айтилгани»ни ҳам қайта яратиши керак. Сўз ўйини айниқса болалар адабиётида муҳим: у воқеани қизиқарли қилади, қаҳрамоннинг овозини индивидуаллаштиради ва болани тил билан тажриба ўтказишга ундайди.

Роальд Даль (1916–1990) болалар учун ёзилган асарларида ҳазил, муболаға, бемаънилик эстетикаси ва тил ижодкорлигини ўзаро уйғунлаштирган адибдир. «Charlie and the Chocolate Factory», «Matilda», «The Witches» ва «The BFG» каби асарларида у одатий сўз бирикмаларини ўзгартиради, янги лексик бирликлар яратади, қаҳрамонлар нутқида атайин хатолар ва кутилмаган маъно алмашинувларидан фойдаланади. Айниқса «The BFG»даги улкан дўстнинг Gobblefunk деб аталадиган ўзига хос нутқи муаллифнинг тилга муносабатини намоён қилади.

Мавзунинг долзарблиги шундаки, инглиз тилидаги сўз ўйинини ўзбек тилига сўзма-сўз кўчириш кўп ҳолларда унинг кулгили ёки образли таъсирини йўқотади. Инглиз ва ўзбек тилларининг фонетик, морфологик ҳамда лексик тизимлари фарқли бўлгани сабабли бир тилдаги омоним ёки сўз ясаш модели иккинчи тилда айнан такрорланмаслиги мумкин. Шунинг учун таржимон маъно, товуш, услуб ва ўқувчи реакцияси орасидаги мувозанатни излаши лозим.

Тадқиқотнинг мақсади ва методлари

Тадқиқотнинг мақсади Роальд Даль асарларида сўз ўйинини ҳосил қилувчи асосий тил воситаларини таснифлаш ва уларни ўзбек тилида қайта ифодалашнинг мақбул усулларини қиёсий нуқтаи назардан тавсифлашдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, қуйидаги вазифалар белгиланди: сўз ўйини тушунчасининг таржимашуносликдаги ўрнини

аниқлаш; Даль услубига хос тил ҳодисаларини ажратиш; таржима стратегияларининг имконият ва чекловларини кўрсатиш; таҳлил учун ўзбекча ишчи муқобиллар таклиф этиш.

Ишда тавсифий, қиёсий-типологик ва контекстуал таҳлил усулларидан фойдаланилади. Қиёслашда бирликнинг луғавий маъноси, фонетик шакли, кулги эффекти, қаҳрамон характерига қўшган ҳиссаси ва бола ўқувчи учун тушунарлилиги ҳисобга олинади. Мақола концептуал-таҳлилий характерга эга. Нашр этилган ўзбекча таржималарнинг аниқ нашри ва саҳифалари кўрсатилмагани сабабли қуйидаги ўзбекча мисоллар ҳақиқий нашрдан олинган деб талқин қилинмаслиги керак; улар таржимонлик ечимларини намойиш этувчи муаллифлик таклифларидир.

1. Сўз ўйинининг назарий асослари

Сўз ўйини — тил бирликларининг шакли ёки маъносидаги ўхшашликдан фойдаланиб, бир вақтнинг ўзида икки ёки ундан ортиқ маъно қатламини фаоллаштиришга асосланган бадиий усулдир. У омонимлар, паронимлар, кўп маъноли сўзлар, идиомаларни ўзгартириш, товуш такрори, янги сўз ясаш ва атайин нотўғри қўлланган ифодалар орқали юзага келиши мумкин. Сўз ўйинининг таъсири кўпинча контекстга боғлиқ: бирликнинг ўзи эмас, балки унинг муайян вазиятда кутилмаган тарзда ишлатилиши кулги ҳосил қилади.

Таржимашуносликда сўз ўйинини ўгириш мураккаб вазифа ҳисобланади, чунки асл матндаги маъно ва шакл муносабати бошқа тилда мавжуд бўлмаслиги мумкин. Д. Делабастита сўз ўйинини таржима қилишни тиллараро муносабатлар ва таржимавий стратегиялар нуқтаи назаридан ўрганган. П. Ньюмарк эса таржимада коммуникатив таъсир, услубий хусусият ва контекстни ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлайди. Э. Найда таклиф этган динамик эквивалентлик ёндашуви ҳам ўқувчида ҳосил бўладиган таъсирни эътиборга олишга ёрдам беради.

Сўз ўйини таржимасида қуйидаги стратегиялар фарқланиши мумкин: 1) шакл ва маънони имкон қадар сақлаб қолиш; 2) мақсад тилда янги сўз ёки сўз бирикмаси яратиш; 3) сўз ўйинини матннинг бошқа жойида компенсация қилиш; 4) маънони изоҳлаб бериш; 5) ўйинни қисман йўқотиб, воқеа мазмунини сақлаш. Уларнинг бирортаси барча ҳолатлар учун мутлақо тўғри эмас. Ечим асарнинг жанри, қаҳрамон нутқи ва ўқувчининг ёшига қараб танланади.

2. Роальд Даль услубида сўз ўйинининг асосий кўринишлари

2.1. Неологизм ва сўзларни қориштириш

Дальнинг энг муҳим хусусиятларидан бири — мавжуд сўзларни бирлаштириш ёки уларнинг шаклини ўзгартириш орқали янги лексик бирликлар яратишидир. «The BFG»даги Gobblefunk атамаси ҳам қаҳрамон нутқининг умумий тамойилини ифодалайди: тил қатъий қоидалар билан чекланмайди, балки тасаввур ва ўйин манбаига айланади. Бундай бирликлар одатда луғатдаги тайёр муқобилга эга эмас. Уларни оддий маъно билан алмаштириш қаҳрамоннинг ўзига хос овозини сусайтириши мумкин.

Масалан, инглиз тилидаги «whizzpopping» сўзи товушга тақлид, ҳаракат тасаввури ва ҳазилни бирлаштиради. Уни ўзбек тилига механик тарзда кўчириш сўзнинг маъносини тушунарсиз қилиб қўйиши мумкин; фақат «газ чиқариш» каби бетараф изоҳ эса ҳазилни йўқотади. Контекстга қараб «визиллаб-пуфлаш», «пуф-пуф кулгили товуш» каби ишчи вариантлар синаб кўрилиши мумкин. Бу таклифлар нашр қилинган таржима эмас, балки товуш ва комик таъсирни сақлашга қаратилган намунавий ечимлардир.

Бундай ҳолатда таржимондан янги сўз ясаш қобилияти талаб этилади. Бироқ неологизм жуда мураккаб бўлса, бола ўқувчи матнни англамай қолиши мумкин. Шу сабабли янгилик ва тушунарлилик ўртасида меъёр сақланади: сўзнинг маъносини вазиятдан англаш имкони бўлиши, унинг талаффузи эса қаҳрамоннинг ҳазилкаш табиатига мос келиши керак.

2.2. Атайин бузилган нутқ ва малапропизм

Даль қаҳрамонлари баъзан сўзларни адаштириб ишлатади, таниш ибораларни нотўғри шаклда айтади ёки бир сўзни товуш жиҳатдан яқин бошқа сўз билан алмаштиради. Бундай ҳодиса малапропизмга яқин бўлиб, кулги сўзнинг «хато» қўлланиши билан ўқувчининг тўғри шаклни билиши ўртасидаги тафовутдан келиб чиқади. «The BFG»да улкан дўстнинг нутқий хатолари унинг ёмон ниятли эмаслигини, аксинча, содда ва самимийлигини таъкидлайди.

Агар инглиз тилидаги нотўғри шакл ўзбек тилида худди шу тарзда хато бўлмаса, унинг ҳарфий муқобили комик таъсир бермаслиги мумкин. Шунинг учун таржимон ўзбек ўқувчисига таниш иборани бир оз ўзгартириб, маънони контекст орқали англаш имконини яратиши мумкин. Масалан, одатий мақол ёки иборанинг бир сўзини кутилмаган, аммо талаффузи яқин сўз билан алмаштириш қаҳрамон нутқидаги ўзига хосликни қайта тиклайди. Бу ерда асосий шарт — хато тасодифий эмас, балки қаҳрамон характерини очувчи бадиий восита сифатида сезилиши.

Нотўғри нутқни таржимада ҳаддан ташқари кўпайтириш ҳам хавфли. У қаҳрамонни кулгили кўрсатиш ўрнига саводсиз ёки масхара қилинаётган образга айлантириб қўйиши мумкин. Шу боис ҳар бир ўзгартиш муаллифнинг қаҳрамонга бўлган муносабати ва матндаги юмор даражаси билан мувофиқ бўлиши зарур.

2.3. Омонимия, кўп маънолилик ва контекстуал ҳазил

Сўз ўйинининг яна бир манбаи — бир хил шаклга эга бўлган, аммо турли маъно англатувчи сўзлар ёки бир сўзнинг бир неча маъносидир. Инглиз тилида муайян сўз икки маънода тушунилиши мумкин, ўзбек тилида эса бу маънолар бошқа-бошқа лексемалар билан ифодаланади. Бундай вазиятда тўғридан-тўғри таржима маъно қатламларидан бирини йўқотади.

Қиёсий таҳлилда сўзнинг луғавий маъносигина эмас, унинг матнда қандай кутилмаган бурилиш ҳосил қилиши ҳам кўриб чиқилиши керак. Агар ўзбек тилида шу икки маънони бирлаштирадиган сўз топилмаса, таржимон бошқа омонимдан фойдаланиши ёки сўз ўйинини кейинги жумлада компенсация қилиши мумкин. Болалар адабиётида изоҳни ҳаддан ташқари кўпайтириш матн ритмини бузади; шунинг учун имкони борича ҳазилни матннинг ўзида сақлаш мақсадга мувофиқ.

2.4. Товуш такрори, аллитерация ва ритм

Аллитерация — яқин турган сўзларда бир хил ёки ўхшаш ундош товушларнинг такрорланишидир. У номлар, сарлавҳалар, тез айтиладиган бирикмалар ва ҳазиломуз ифодаларга мусиқийлик беради. Дальнинг матнларида товуш ўйини боланинг овоз чиқариб ўқиш жараёнини ҳам қизиқарли қилади. Агар таржимон маънони аниқ сақласа-ю, товуш такрорини бутунлай йўқотса, жумланинг оғзаки таъсири сусайиши мумкин.

Ўзбек тилида таржима қилишда бир хил товуш билан бошланувчи сўзларни танлаш, қисқа ритмик бирикма тузиш ёки товушга тақлид қилувчи бирликдан фойдаланиш мумкин. Бироқ аллитерацияни сақлаш учун мазмунни асоссиз ўзгартириш тўғри эмас. Энг мақбул

ечим — маъно устуворлигини сақлаган ҳолда, имкон қадар ритм ва талаффуздаги ўйноқиликни қайта яратиш.

3. Сўз ўйинини ўзбек тилига ўгириш: қиёсий таҳлил

Сўз ўйинини қиёсий таҳлил қилишда ҳар бир мисол бир нечта мезон бўйича кўриб чиқилиши мақсадга мувофиқ: асл бирликнинг маъноси; сўз ясалиш ёки товуш механизми; матндаги вазифаси; ўзбекча муқобилнинг тушунарлилиги; юмор ва қаҳрамон овозининг сақланиш даражаси. Қуйидаги жадвалда таҳлил усулини кўрсатиш учун умумий мисоллар берилган.

Асл бирлик / ҳодиса	Таржимадаги муаммо	Таклиф этиладиган ёндашув
whizzpopping (неологизм, товушга тақлид)	Маъно ва кулги товуш шаклига боғлиқ; тайёр муқобил йўқ.	Контекстга қараб янги товушли бирикма яратиш; изоҳни минимал сақлаш.
Қаҳрамоннинг атайин нотўғри ишлатган ибораси	Асл тилдаги хато ўзбек тилида кулги бермаслиги мумкин.	Ўзбекча таниш иборани мақсадли ўзгартириш ёки бошқа жойда компенсация қилиш.
Омонимга асосланган ҳазил	Бир сўзнинг икки маъноси ўзбек тилида бир лексемага тўғри келмаслиги мумкин.	Функционал омоним топиш; акс ҳолда ҳазилни бошқа восита билан қайта яратиш.
Аллитерация ва ритм	Ҳарфий таржима товуш такрорини йўқотиши мумкин.	Маънони сақлаган ҳолда ўхшаш бошланғич товушлар ва ритм танлаш.
Маданий ишора ёки идиома	Бола ўқувчи ишорани танимаслиги мумкин.	Мақсад тилдаги функционал муқобил ёки қисқа контекстуал мослаштириш.

Жадвалдан кўринадики, сўз ўйинини таржима қилишда бир хил стратегияга суяниш мумкин эмас. Неологизмда янги сўз ясаш самарали бўлиши мумкин, омонимияда эса мақсад тилдаги функционал муқобилни излаш ёки компенсация қилиш устун туради. Аллитерацияда фонетик шакл муҳим бўлса, маданий ишораларда ўқувчининг тажрибаси ва тушуниш даражаси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, таржимадаги ҳар қандай ўзгаришни йўқотиш деб баҳолаш тўғри эмас. Баъзан асл матндаги бир сўз ўйинини сақлаб қолиш учун ўзбек тилида бошқа сўз танлаш талаб этилади. Бу ташқи шаклдан чекиниш бўлса-да, бадиий вазифани сақлашга хизмат қилиши мумкин. Таржимоннинг маҳорати айнан шу икки даражани — шакл ва функцияни — фарқлай олишида намоён бўлади.

4. Таржимавий стратегияларнинг самарадорлиги

Биринчи стратегия — формал яқинликни сақлаш — асл бирликнинг маъноси ва шакли мақсад тилда ҳам ўхшаш натижа берганда самаралидир. Лекин сўз ўйини фонетик ёки морфологик хусусиятларга боғлиқ бўлса, формал яқинлик етарли бўлмаслиги мумкин. Иккинчи стратегия — ижодий компенсация — таржимонга мақсад тил ресурсларидан фойдаланиб, ўхшаш комик таъсир яратиш имконини беради. У айниқса Дальнинг ўйноқ нутқи ва сунъий яратилган сўзларини ўгиришда муҳим.

Учинчи стратегия — изоҳли таржима — мазмунни аниқлаштиришда фойдали, аммо ҳикоянинг тезлиги ва юморнинг кутилмаганлигини пасайтириши мумкин. Болалар матнида

ҳазилни тушунтириб бериш кўпинча унинг таъсирини камайтиради: ўқувчи кулгини мустақил кашф этиш ўрнига тайёр шарҳни қабул қилади. Шу сабабли изоҳ фақат бошқа усуллар маънони етказа олмаганда ёки воқеани тушуниш учун зарур бўлганда қўлланиши мақсадга мувофиқ.

Тўртинчи стратегия — маданий мослаштириш — мақсад тил ўқувчисига нотаниш ишорани танишроқ бирлик билан алмаштиришни назарда тутади. Бунда таржимон асл матннинг маданий ўзига хослигини ортиқча йўқотиб қўймаслиги лозим. Роальд Даль асарларида ғаройиблик ва бемаънилик бадиий дунёнинг бир қисми бўлгани учун ҳар қандай тушунарсизликни «тўғрилаб» юбориш ҳам мақбул эмас. Баъзан ғалати сўзнинг ўзи муаллиф кўзлаган таъсирдир.

Муҳокама

Таҳлил сўз ўйини Даль асарларида фақат безак вазифасини бажармаслигини кўрсатади. У қаҳрамон характери, воқеанинг комик ритми ва бола ўқувчининг матн билан фаол муносабатини шакллантиради. Шу сабабли сўз ўйинини йўқотиш айрим ҳолларда воқеанинг услубий мазмунини ҳам ўзгартиради. Айниқса «The BFG»даги Gobblefunk каби сунъий нутқ тизимида ҳар бир янги сўз қаҳрамоннинг дунёқараши ва нутқий мустақиллигини кўрсатиши мумкин.

Қиёсий тадқиқотнинг ишончлилиги учун асл матн ва ўзбекча таржиманинг аниқ нашрлари танланиши, ҳар бир мисолнинг саҳифаси қайд этилиши ва таржимон ечими контекстда ўрганилиши зарур. Турли нашрлар бир-биридан фарқ қилиши мумкин; шунинг учун таржимон номи ва нашр йили кўрсатилмасдан туриб, муайян ўзбекча ифодани «мавжуд таржима» деб тақдим этиш илмий жиҳатдан тўғри бўлмайди. Келгуси тадқиқотда бир асарнинг инглизча асл нусхаси ва ўзбекча таржимаси танланиб, сўз ўйини мисоллари алоҳида корпус сифатида йиғилиши, уларнинг стратегиялари ва функционал натижалари жадвал асосида ҳисобланиши мумкин.

Хулоса

Роальд Даль ижодида сўз ўйини бадиий услубнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, неологизм, сўзларни қориштириш, омонимия, атайин бузилган нутқ, идиомаларни ўзгартириш ва товуш такрори орқали юзага келади. Ушбу воситалар болаларда кулги уйғотиш билан бирга, қаҳрамон нутқини индивидуаллаштиради ва тилга ижодий муносабатни рағбатлантиради.

Сўз ўйинини ўзбек тилига ўгиришда сўзма-сўзлик ҳар доим ҳам мақбул натижа бермайди. Таржимон маъно ва шакл ўртасидаги муносабатни аниқлаб, ҳар бир мисолда устувор вазифани белгилаши керак. Неологизмлар учун ижодий сўз ясаш, омонимия учун функционал муқобил ёки компенсация, аллитерация учун фонетик мослаштириш, маданий ишоралар учун эҳтиёткор адаптация самарали усуллар бўлиши мумкин.

Энг муҳим хулоса шуки, сўз ўйини таржимасида мақсад асл бирликнинг ташқи шаклини ҳар қандай ҳолатда такрорлаш эмас, балки унинг бадиий вазифасини — кулги, ҳайрат, образлилик ва қаҳрамон овозини — имкони борича сақлашдир. Шу билан бирга, муайян ўзбекча таржималар бўйича якуний қиёсий хулоса чиқариш учун асл ва таржима матнларини аниқ нашр маълумотлари асосида бевосита солиштириш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Dahl, R. The BFG. London: Jonathan Cape, 1982.

2. Dahl, R. Charlie and the Chocolate Factory. London: George Allen & Unwin, 1964.
3. Delabastita, D. There's a Double Tongue: An Investigation into the Translation of Shakespeare's Wordplay, with Special Reference to Hamlet. Amsterdam: Rodopi, 1993.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1988.
5. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: Brill, 1964.
6. Olech, K. 'Łobgórce,' tłoczypianki,' and 'bekscelencje': On the Strategies of Translating Neologisms and Linguistic Humour in Two Polish Versions of The BFG by Roald Dahl. Dzieciństwo. Literatura i Kultura, 5(1), 2023.
7. Zorgati, I. Translating humorous lexical creations in children's literature: The case of Roald Dahl's Gobblefunk. Lexis, 17.
8. Kłos, S. Creativity in Meaning Construction and Translation – A Cognitive Perspective on the Humorous Language Used by Big Friendly Giant in Roald Dahl's The BFG in its English, Polish and Portuguese Versions. Research in Language, 22(3).
9. Jumaeva, M., & Mahmudjonov, I. (2022). Foreign language teaching and its significance in engaging today's youth in social interactions. Iqtisodiyot va sotsium, (4-2 (95)), 186-189.
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=9KaLgU4AAAAJ&citation_for_view=9KaLgU4AAAAJ:_FxGoFyzp5QC
11. Ibroximjon, M., & Mukarrama, J. (2022). The teaching of foreign languages and its importance for today's youth in engaging in social interactions. Involta Scientific Journal, 1 (5), 178-182. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=9KaLgU4AAAAJ&citation_for_view=9KaLgU4AAAAJ:RHpTSmoSYBkC